

Universiteit Utrecht

Eurosofische en literatuurdidactische perspectieven

Ewout van der Knaap

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Duitstalige literatuur en cultuur aan de Universiteit Utrecht op 6 oktober 2021.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Geachte toehoorders,*

Door Ludwig van Beethoven werd een lofzang op de vreugde wereldberoemd. Uit de klanken en tekst putte men hoop tijdens de corona-epidemie en bij verzet tegen de Brexit.¹ De ode ‘An die Freude’ van Friedrich Schiller werd door Beethovens toonzetting in de negende symfonie een beweeglijk kristallisatiepunt in het collectief geheugen.² Bij uitvoeringen kort na de val van de Muur verving de dirigent ‘Freude’ door ‘Freiheit’. Het koor zong ‘Ode an die Freiheit’, om de historische omwenteling te vieren. Leonard Bernstein dirigeerde de symfonie in Oost- en West-Berlijn. Beethovens compositie werd het officiële volkslied van de Europese Unie die inmiddels bewerkingen in allerlei muzikale stijlen deelt.³ Beethoven zelf maakt deel uit van de populaire cultuur, zoals uit een graphic novel over diens jonge jaren en een tentoonstelling in het rock ‘n’ popmuseum in Gronau blijkt.⁴

Schillers ode ontstond in 1785, in 1808 volgde een bewerking. Laten we kort bij de gebruikte regels uit de eerste strofe stilstaan, een strofe met regelmatig rijm en metrum die naar huidige maatstaven overloopt van pathos:

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elisium,
Wir betreten feuertrunken
Himmlische, dein Heiligthum!
Deine Zauber binden wieder,

---

1   Remainers helpen Rieu Britse hitlijsten in [nieuwsbericht]. (2020, 29 januari). Opgevraagd van <https://nos.nl/artikel/2320832-remainers-helpen-rieu-britse-hitlijsten-in>

2   Buch, E. (2001). Beethovens Neunte. In É. François & H. Schulze (red.), *Deutsche Erinnerungsorte* (pp. 665-680). München: C.H. Beck (dl 3).

3   Het Europees volkslied [informatie]. Opgevraagd van <https://www.coe.int/en/web/about-us/the-european-anthem>

4   Ross, M. (2020). *Goldjunge. Beethovens Jugendjahre*. Berlin: Avant.

Was die Mode streng getheilt;
Alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.⁵

De vreugde heeft een hemelse en mythische oorsprong en brengt de mensen tot het bewustzijn van eenheid en verbroedering. Schillers dichtregels kregen een ruimere duiding met de Duitse deling ('Wir sind ein Volk') en door artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948.⁶ Overigens verwoordde Schiller in het toneelstuk 'Wilhelm Tell' de Zwitserse nationale mythe van eenheid met de 'Rütli-Schwur' en de regel 'Wir wollen seyn ein einzig Volk von Brüdern'.⁷ Dat het bekende woorden zijn, kunnen we met de Duitse versie van Donald Duck vaststellen, want de neefjes scanderen ze.⁸ De uitroep 'Wir sind das Volk', die al in het toneelstuk *Dantons Tod* van Georg Büchner klonk,⁹ is onderdeel van de woordenschat van populisme en van xenofob eurocentrisme¹⁰ geworden en dook

---

5 Schiller, F. (1983). *Schillers Werke. Nationalausgabe. Zweiter Band. Teil 1. Gedichte*. Red. N. Oellers. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, p. 185.

6 Vgl. de regel in *Wilhelm Tell*: 'Wir sind Ein Volk, und einig wollen wir handeln.' Schiller, F. (1980). *Schillers Werke. Nationalausgabe. Zehnter Band*. Red. S. Seidel. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, p. 182. 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.' Opgevraagd van <https://mensenrechten.nl/nl/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens>

7 Schiller, F. (1980). *Schillers Werke. Nationalausgabe. Zehnter Band*. Red. S. Seidel. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, p. 192 ('Wir wollen seyn ein einzig Volk von Brüdern, / In keiner Noth uns trennen und Gefahr. / Wir wollen frey seyn wie die Väter waren, / Eher den Tod, als in der Knechtschaft leben. / Wir wollen trauen auf den höchsten Gott / Und uns nicht fürchten vor der Macht der Menschen.'). Overigens vinden we ook in het Oostenrijkse volkslied regels over eenheid en gemeenschap.

8 reh (2005, 26 april). Trauer um die Frau, die Donald Worte gab [necrologie]. Opgevraagd van <https://www.dw.com/de/trauer-um-die-frau-die-donald-worte-gab/a-1564815>. Het gaat om 'Die Weihnachtswäsche', *Micky Maus* 1957/23 en 1957/27.

9 Vgl. Zwahr, H. (2001). 'Wir sind das Volk'. In É. François & H. Schulze (red.), *Deutsche Erinnerungsorte* (pp. 253-265). München: C.H. Beck 2001 (dl 2).

10 Vgl. Menasse, R. (2019, 24 februari). Der Preis der Werte. Lezing in Staatsschauspiel Dresden.

afgelopen jaar bij coronaprotesten en rechtsextreme demonstraties op.

Met de tweeklank /eu/ in 'Freude' is iets bijzonders aan de hand, en dan doel ik niet op het verborgen acroniem EU. Schiller, de dichter van de ode, kwam uit een streek met een herkenbare tongval. Als 'Schwabe' heeft hij de diftong /eu/ als /ei/ uitgesproken en zodoende 'Freude' tot 'Freiheit' verdicht, ze door zijn uitspraak 'Fraid' als 'Fraidheid' homofoon gemaakt, twee klanken versmolten. Daarmee gaf hij zijn gedicht een rebelse lading in een tijd van politieke omwentelingen. Ik sluit niet uit dat ook Friedrich Hölderlin Schillers ode heeft gereciteerd en er een ode 'An die Freiheit' van maakte. Opmerkelijk is dat Hölderlin deze ode op de piano speelde en de vorm ervan overnam voor zijn eigen 'Hymne an die Liebe' die dus op Beethovens melodie kan worden gezongen.

In Hölderlins ode 'Blödigkeit' gaat het ook om 'Freude', een begrip waarmee de dichter een toestand van gemoedsrust aanduidde. 'Sei zur Freude gereimt', schrijft Hölderlin, en ook hier kunnen we 'Freiheit' erop rijmen.¹¹ Voor Hölderlin was de vraag of de mens begrijpt welke vrijheid hij heeft. Zo schrijft hij in de slotstrofe van de ode 'Lebenslauf':

Alles prüfe der Mensch, sagen die Himmlischen,
Daß er, kräftig genährt, danken für Alles lern',
Und verstehe die Freiheit,
Aufzubrechen, wohin er will.¹²

Enkele revoluties en oorlogen later ijkte de Europese Unie het vrije verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal. Om

---

11 In dezelfde strofe resonanceert de herhaalde <ei>-klank van de tweede versregel met 'beleidigen' in het vers erna; in de erop volgende strofe echoot de <ei>-klank zelfs vijfmaal: 'Sei zur Freude gereimt, oder was könnte denn / Dich beleidigen, Herz, was / Da begegnen, wohin du sollst? // Denn, seit Himmlischen gleich Menschen, ein einsam Wild, / Und die Himmlischen selbst führet, der Einkehr zu, [...] Hölderlin, F (1992). Blödigkeit. In J. Schmidt (red.), *Sämtliche Werke und Briefe*, dl 1: Gedichte. Frankfurt/M.: Deutscher Klassikerverlag 1992, p. 318.

12 Hölderlin, F (1992). Lebenslauf. In J. Schmidt (red.), *Sämtliche Werke und Briefe*, dl 1: Gedichte. Frankfurt/M.: Deutscher Klassikerverlag 1992, p. 247.

genoemde vrijheden wordt gestreden. We vragen ons af wat onze vrijheden voor een ander betekent en welke onderdrukings- en uitsluitingsmechanismen er onderdeel van zijn.¹³ Het begrip vrijheid ontsteeft bij Hölderlin en diverse romantici de politieke dimensie. Schrijvers zoals Novalis, de gebroeders Schlegel en Heinrich Heine onderzochten de verbindende Europese aspecten van cultuur. Friedrich Schlegel maakte het tijdschrift *Europa* waarin een lof van de verscheidenheid werd bezongen en aandacht werd gevraagd voor vreemdtalige literatuur, muziek, schilderkunst, natuurwetenschappen en filosofie. Rond 1800 nam belangstelling voor Oriëntaalse culturen toe. Johann Wolfgang von Goethe liet in *West-östlicher Diwan* (1819) merken hoezeer hij gecharmeerd was van de Perzische liedtraditie en van de Koran; hij trad in dialoog en wilde tussen de culturen pendelen.¹⁴ Behalve door de Arabische cultuur was hij ook gefascineerd door de Chinese cultuur die hij in enkele gedichten thematiseerde.¹⁵ Bekend is tevens zijn liefde voor Italië en de Oudheid.

I Een intercultureel kader

Wat vertelt ons dit alles? De Duitstalige culturen staan in wisselwerking met andere culturen, zijn sterk verweven met Europa en het nadenken erover. In mijn vakgebied geeft het begrip transculturaliteit aan dat culturen hybride zijn, ze zijn verweven met andere culturen.¹⁶ Literatuur ontvouwt die verwevenheid, geeft toegang tot de wereld en tot onszelf, biedt de ruimte het perspectief van een ander in te nemen en zodoende te leren openstaan voor andere perspectieven ('narrative

---

13 Voor een ruimer perspectief zie Dijn, A. de (2020). *Freedom. An Unnuly History*. Harvard: Harvard UP.

14 Mommsen, K. (1988). *Goethe und die arabische Welt*. Frankfurt/M.: Insel.

15 Debon, G. (2000). Goethes Berührungen mit China. In J. Golz, B. Leistner & E. Zehm (red.), *Goethe-Jahrbuch* 117 (pp. 46-55). Weimar: Böhlau.

16 Welsch, W. (2011). *Immer nur der Mensch? Entwürfe zu einer anderen Anthropologie*. Berlin: De Gruyter Akademie Forschung, pp. 249-322.

imagination’).¹⁷ Heel uitgesproken is die opvatting in reisliteratuur, bijvoorbeeld in teksten van Annemarie Schwarzenbach die in 1939 met een reisgenote per auto door Afghanistan reisde.¹⁸ Het internationale succes van *Die Vermessung der Welt* is mede te verklaren doordat Daniel Kehlmann ongebreideld fabuleert en met de levensgeschiedenissen van een mathematicus (Carl Friedrich Gauß) en een natuuronderzoeker (Alexander von Humboldt) speelt, ook door een Latijns-Amerikaans magisch-realistische stijl toe te laten.¹⁹ Tegelijkertijd maakt de roman de spanning tussen expansiedrift en wetenschapsbeoefening bespreekbaar. Literatuur draagt bij aan een cultureel geheugen dat ons kan helpen het menselijke bestaan te interpreteren, of het nu om onze relatie met de natuur of om migratie gaat.

Waarom bestuderen onze studenten oude en recente Duitstalige literaire teksten, in relatie tot andere cultuuruitingen (zoals film, theater, kunst en populaire cultuur) en in het besef van de eigen culturele gebondenheid? Daardoor ontwikkelen ze de houding, kennis, vaardigheden en het kritische bewustzijn om in een meertalig Europa goed te kunnen functioneren. Dit streven naar interculturele competentie²⁰ is de grondslag van hedendaags vreemdetalenonderwijs en interculturele germanistiek. Het is verankerd in het Europees Referentiekader voor de Talen.²¹ Doordat de Duitstalige landen een scharnierpunt in Europa vormen, is het van groot maatschappelijk en wetenschappelijk belang de literatuur ervan te bestuderen.

De notie interculturaliteit is inherent aan hermeneutische

---

17 Nussbaum, M. (1997). *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge Mass., London: Harvard UP, p. 85.

18 Schwarzenbach, A. (2000). *Alle Wege sind offen. Die Reise nach Afghanistan 1939/1940. Ausgewählte Texte. Mit einem Essay von Roger Perret*. Basel: Lenos Verlag (Ausgewählte Werke, dl. 7, red. R. Perret).

19 Kehlmann, D. (2005). *Die Vermessung der Welt*. Reinbek: Rowohlt.

20 Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon: Multilingual Matters.

21 Council of Europe (2018). *Common European framework of reference for languages: learning, teaching, assessment companion volume with new descriptors*. Cambridge: Cambridge University Press. Opgevraagd van <https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989>

processen, omdat we bij het bestuderen van literatuur werelden overbruggen en reflecterend aan de eigen wereld koppelen – dat is bij vreemdtalige teksten in het bijzonder het geval. De naam van de leerstoel Duitstalige literatuur en cultuur komt voort uit een niet-essentialistische omgang met wat Duits is en beperkt zich niet tot de Bondsrepubliek Duitsland. De Duitstalige literatuur kenmerkt zich door een grote verscheidenheid. Schrijvers brengen al dan niet expliciet allerlei etnische, culturele en regionale achtergronden met zich mee, kijken de wereld in en trekken uiteenlopende stilistische registers open. We kunnen van die perspectieven over onszelf en anderen leren, bijvoorbeeld als Christoph Ransmayr ons via het perspectief van een Engelse klokkenmaker meeneemt naar China in de 18e eeuw,²² en als Emine Sevgi Özdamar in een romantrilogie lezers meeneemt naar Turkije en het leven tussen twee culturen.²³ Literatuur biedt ook existentiële houvast. SAID, die uit Iran gevlucht was, beschreef de Duitse taal als een soort van ‘opvangkamp’.²⁴ Pas in die taal werd hij schrijver. En voor Herta Müller, de Nobelprijswinnares van 2019, was het Duits de taal van de minderheid in West-Roemenië en de taal waarin ze tegen het communistische regime opponeerde.

In zijn bekroonde roman *Herkunft* geeft Saša Stanišić, die in het Bosnische deel van Joegoslavië werd geboren, een persoonlijk relaas door het leven van zijn dementerende grootmoeder in Bosnië aan zijn ontwikkeling van politiek vluchteling tot geslaagde emigrant te koppelen. Zijn roman eindigt met 60 pagina’s alternatieve eendes. Waar je vandaan komt, zo schrijft Stanišić, is toeval (‘Herkunft ist Zufall’, ‘Jedes Zuhause ist ein zufälliges.’) en bovendien een concept (‘Herkunft

---

22 Ransmayr, C. (2016). *Cox oder Der Lauf der Zeit*. Frankfurt/M.: S. Fischer.

23 Özdamar, E.S. (2006). *Sonne auf halbem Weg. Die Istanbul-Berlin-Trilogie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch 2006. Deze editie bevat drie romans: *Das Leben ist eine Kanawanserei / hat zwei Türen / aus einer kam ich rein / aus der anderen ging ich raus* (1992), *Die Brücke vom Goldenen Horn* (1998) en *Seltsame Sterne starren zur Erde. Wedding – Pankow 1976/77* (2003).

24 SAID (2004). In *Deutschland Leben. Ein Gespräch mit Wieland Freund*. München: C.H. Beck 2004, p. 30. Vgl. Knaap, E. van der (1999). SAID. In H.-L. Arnold (red.), *Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*. München: edition text + kritik.

bleibt doch ein Konstrukt!');²⁵ herkomst wordt niet gefetisjeerd en nationale identiteit is irrelevant.²⁶ Daar waar hij vandaan komt is een plek geworden die hij niet meer onbevangen kan benaderen.²⁷ De emigrant Stanišić vindt steun in Duitstalige literatuur, in het bijzonder in de teksten van Kafka, Hesse, Fallada en Eichendorff. De lieflijke associatie met Joseph von Eichendorff verdwijnt als we met Stanišić diens teksten over 'Heimat' en verlangen lezen; de interculturele lectuur herijkt de romantische poëzie: 'Vöglein, die ihr fernab fliegt / [...] / Sagt, wo meine Heimat liegt?'.²⁸

Mijn rede vertrekt vanuit dit kader en richt zich in twee delen op de vraagstukken: hoe en wat vertellen Duitstalige schrijvers over Europa en aan welke invalshoeken binnen de literatuurdidactiek hecht ik in het bijzonder?

II Homo narrans

Eurosofie, nadenken over Europa, omvat ook het ontrafelen van eurocentrisme, zoals germanosofie het fileren van germanocentrisme behelst. Eurosofische publicaties zijn talrijk.²⁹ Edgar Morin bijvoorbeeld liet in *Penser l'Europe* zien hoezeer Europa van oudsher door

---

25 Stanišić, S. (2019). *Herkunft*. München: Luchterhand, p. 182, 123, 33. Vgl. (2020). *Herkomst* (vert. Annemarie Vlaming). Amsterdam: Ambo/Anthos.

26 Ibidem p. 221-222.

27 p. 197.

28 p. 231.

29 Zie o.a. Enzensberger, H.M. (1989). *Ach Europa! Wahrnehmungen aus sieben Ländern. Mit einem Epilog aus dem Jahre 2006*. Frankfurt/M.: Suhrkamp; Mak, G. (2004). *In Europa*. Amsterdam: Atlas; Wagner, H. (2008). Die Europaidee, der Universalismus und der Kosmopolitismus. In C. Ernst, W. Sparr & H. Wagner (red.): *Kulturhermeneutik. Interdisziplinäre Beiträge zum Umgang mit kultureller Differenz* (pp. 93-115). München: Fink; Leerssen, J. (2011). *Spiegelpaleis Europa. Europese cultuur als mythe en beeldvorming*. Nijmegen: Vantilt; François, É. & Serrier, T. (red.) (2019). *Europa. Die Gegenwart unserer Geschichte* (vert. J. Doll, W. Fekl & D. Hornig). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft (Oorspr. *Europa. Notre Histoire*. Parijs: Les Arènes); Wertheimer, J. (2020). *Europa. Eine Geschichte seiner Kulturen*. München: Penguin; Barkhoff, J. & Leerssen, J. (2021). *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*. Leiden, Boston: Brill.

kruisbestuivingen is gekenmerkt.³⁰ In de Duitstalige literatuur vinden we volop impliciete en expliciete beelden over Europa van binnenuit en van buitenaf. Beroemd is Stefan Zweigs vertrouwen in een Europese eenheid waarvoor hij voortekenen zag in vroegere eeuwen.³¹

Uit de toestand van het huidige Europa trekt Aleida Assmann vier lessen. De Europese Unie houdt zich bezig met de handhaving van vrede, met democratisering, met het onderhouden van een stimulerende herinneringscultuur en met mensenrechten.³² Als het gaat over hoe we de Eerste en Tweede Wereldoorlog herinneren, hoe we nadenken over koloniale heerschappij, over dictaturen op het continent, over de rol van burgers in een democratie en over de omgang met migratie: in alle gevallen speelt het Duitstalige gebied een wezenlijke rol in de beantwoording van deze kwesties, niet in de laatste plaats, omdat Duitstaligen toen ze moesten vluchten zich in het Duits konden manifesteren en nieuwe burgers hun verhalen in de nieuwe taal leerden schrijven. Volgens de Bulgaarse essayist Ivan Krastev verschillen West-Europeanen en Oost-Europeanen sterk in hun houding ten aanzien van de Europese Unie en is die sinds de vluchtelingen crisis veranderd, waarbij het Westen de crisis vooral als communicatiecrisis beschouwt en het Oosten ter verdediging terugkeert naar het nationalisme.³³ De Duitstalige landen oscilleren tussen West en Oost en hebben in de omgang met migranten en vluchtelingen moeite om Schillers kosmopolitische ideaal te verwezenlijken.³⁴ De Duitstalige landen kenmerken zich tegenwoordig behalve door migratie ook door

---

30 Morin, E. (1987). *Penser l'Europe*. Paris: édition Gallimard; *Europa denken* (1991). Vert. L. Gränz. Frankfurt/M.: Campus.

31 Zweig, S. (1987). *Der europäische Gedanke in seiner historischen Entwicklung*. In P.M. Lützel, *Plädoyers für Europa. Stellungnahmen deutschsprachiger Schriftsteller 1915-1949* (pp. 187-209). Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch. Zie verder Resch, S. (2017). *Stefan Zweig und der Europa-Gedanke*. Würzburg: Königshausen & Neumann.

32 Assmann, A. (2018). *Der europäische Traum. Vier Lehren aus der Geschichte*. München: Beck. De klimaatcrisis zou ik als vijfde les eraan willen toevoegen.

33 Krastev, I. (2017). *Europadämmerung. Ein Essay* (vert. Michael Bischoff). Berlin: Suhrkamp. (Oorspr. *After Europe*. Philadelphia: University Pennsylvania Press.)

34 Vgl. Kansteiner, W. (2019). Migration, racism, and memory. *Memory Studies*, 12(6), 611–616. <https://doi.org/10.1177/1750698019886712>

spanningen, waardoor de herinneringscultuur herijkt wordt.³⁵

Nadat Michael Rothbergs boek *Multidirectional Memory* in vertaling was verschenen,³⁶ bespraken Duitse historici of de aandacht voor de holocaust de aandacht voor slavernij verdringt. Verschillen tussen de Duitse en de Amerikaanse herinneringscultuur kwamen naar voren. Voorafgaand aan deze discussie woedde een felle strijd over uitspraken van de Kameroense filosoof Achille Mbembe die de holocaust in het perspectief van de verwoestingen van het Duitse kolonialisme zette.³⁷ Natuurlijk hoeft de aandacht voor de ene genocide niet ten koste te gaan van de aandacht voor de andere genocide. Toen in 1978 het Duitse koloniale verleden in Namibië door Uwe Timm in de roman *Morenga* werd verbeeld,³⁸ volgde heel Europa de televisieserie *Holocaust*. En de Europese betrokkenheid bij de massamoord op de Tutsi's en Hutu's in Rwanda thematiseerde Lukas Bärfuss in 2007 in zijn roman *Hundert Tage*. Allereerst was er een koloniale schuld en uiteindelijk faalde de internationale gemeenschap.³⁹ Moeizaam worden ook deze excessen deel van de herinneringscultuur, en in het jaar van publicatie was men meer in de ban van de romanverfilmingen *The Reader* en *The Boy in the Striped Pyjamas*.

a. Historische parallellen

Met de romantrilogie *Die vierzig Tage des Musa Dagh* vestigde Franz Werfel in 1933 de aandacht op de Armeense genocide van 1915 en 1916, toen tweederde van de Armenen door de Turken werd vermoord. Het Duitse Keizerrijk had in de Eerste Wereldoorlog uit strategisch

---

35 Assmann, A. (2013). *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention*. München: Beck, pp. 123-141.

36 Rothberg, M. (2021). *Multidirektionale Erinnerung. Holocaustgedenken im Zeitalter der Dekolonisierung* (vert. M. Henninger). Berlin: Metropol Verlag. (Oorspr. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.)

37 Vgl. Assmann, A. (2021). Polarisieren oder solidariseren? Ein Rückblick auf die Mbembe-Debatte. *Merkur* 75(860), 5-19.

38 Timm, U. (1978). *Morenga*. Königstein/Ts.: Autorendition, Athenäum Verlag.

39 Bärfuss, L. (2008). *Hundert Tage*. Göttingen: Wallstein 2008.

belang een pact gesloten met het Ottomaanse Rijk en bekommerde zich niet om de Armenen. Wat Werfel literair uitwerkte ligt nog steeds gevoelig, pas in februari 2021 erkende het Nederlandse parlement de volkerenmoord. In 2007 zocht het weekblad *Der Spiegel* de laatste overlevende van de volkerenmoord op, een vrouw van 106 jaar oud.⁴⁰ Nog even was er toegang tot een ooggetuige en kon het communicatieve geheugen een rol spelen in de overdracht van herinnering, maar Werfels roman vormde al decennialang het culturele geheugen. Werfels roman is in een realistische stijl geschreven, maakt gebruik van verslagen,⁴¹ kent 18 hoofdstukken binnen ruim 1000 bladzijden en heeft een seriële structuur. Het schrijnende leed van de Armeense vluchtelingen en de afslachting van een volk nodigen uit tot historische vergelijking, vooral met het antisemitisme. Werfel schreef tegelijkertijd over het naderende onheil, de Armenen waren ook plaatsvervangend.⁴² Het plot leunt op een Bijbels schema van een man die zijn volk bij de uittocht begeleidt – Musa Dagh betekent berg van Mozes. Deze protagonist belichaamt de teruggekeerde emigrant en vergelijkt wat hij meemaakt met de ervaringen die hij in Europa opdeed. De Europese beschaving wordt in diverse passages net als de koele Europese denkkraft (‘Die Überlegenheit systematischen Denkens, wie er es in Europa gelernt hatte’,)⁴³ geprezen, maar ook wordt het Ottomaanse perspectief gegeven: door Europese inmenging zijn de Armenen in de huidige situatie beland (‘Du mußt demnach erkennen, daß nicht wir Osmanen, sondern Europa und Europas Knechte am Schicksal des Volkes schuld haben, für das du

---

40 Steinvorth, D. (2007). Die Kinder des Musa Dagh. In *Der Spiegel*, 21 mei. Opgevraagd van <https://www.spiegel.de/politik/ausland/mord-an-den-armeniern-die-kinder-des-musa-dagh-a-483740.html>

41 Kohns, O. (2017). Franz Werfels politische Utopie an der Peripherie des Kriegs: Die Vierzig Tage des Musa Dagh. In J.E. Glesener & O. Kohns (red.), *Der Erste Weltkrieg in der Literatur und Kunst. Eine europäische Perspektive* (pp. 147-169). Paderborn: Fink 2017.

42 Kreutner, J. (2006). Die Reaktion der deutschen Juden auf die Verfolgung der Armenier von 1896 bis 1939. In H.-L. Kieser & E. Plozza (red.), *Der Völkermord an den Armeniern, die Türkei und Europa* (pp. 133-146). Zürich: Chronos, p. 142.

43 Werfel, F. (1939). *Die vierzig Tage des Musa Dagh*. Erster Band. Stockholm, Amsterdam: Forum, p. 245.

kämpfst.’; ‘Du kannst es nicht leugnen, daß der Nationalismus, der heute bei uns herrscht, ein fremdes Gift ist, das aus Europa kam.’)⁴⁴ en tegenover een oppervlakkige band tussen Europese ouders en kinderen staat een warme en bijna heilige band tussen Ottomaanse familieleden.⁴⁵ Werfel nuanceert een eurocentrisch perspectief.

Aangekondigd voor het feestprogramma van de Jaarbeurs Tel-Aviv van 1936 was ‘een opvoering’ van Werfels roman ‘in de encensering van Max Reinhardt’.⁴⁶ Nog in 1937 had Werfel een hoge Oostenrijkse onderscheiding gekregen, toen zijn boek al in Duitsland verboden was en in Nederland een vertaling verscheen.⁴⁷ Werfels trilogie vond in Nederland veel weerklank⁴⁸ en werd vanwege de gruwelijkheden strict voor volwassenen aanbevolen (‘voorbehoud voor volwassenen gewenscht’).⁴⁹ Werfels joodse identiteit en het politieke klimaat in Duitsland gaven Werfels tekst voor tijdgenoten en latere lezers een bijzondere dimensie. In mijn exemplaar van een druk uit 1939 bevindt zich op de titelpagina een ontroerende opdracht, gedateerd in ‘juni 1945’: ‘bij een weerzien, waarnaar zóo lang werd verlangd / aan Johan

---

44 Ibidem, Zweiter Band, p. 197.

45 Werfel, F. (1939). *Die vierzig Tage des Musa Dagh*. Erster Band. Stockholm, Amsterdam: Forum 1939, p. 22.

46 Adler, J. (1935). De jaarbeurs van 1936. *Het beloofde land. Maandblad van het Nederlandsch Palestina Opbouwfonds ‘Keren Hajesod’*, 14(3), p. 4. Opgevraagd van delpher.nl.

47 Vgl. Stefan, P. (1937, 1 april). Hoge onderscheiding voor Franz Werfel. Oostenrijksche regeering huldigt den grooten schrijver. Juist thans heeft deze daad bijzondere beteekenis. *De Telegraaf*, p. 7. Opgevraagd van delpher.nl. Een nieuwe vertaling van deze kritische klassieker is in voorbereiding bij uitgeverij Schokland. Eerder verscheen *De veertig dagen van den Musa Dagh* (vert. R.H.G. Nahuys). Amsterdam: De Pauw 1937.

48 Lezenswaardig zijn reacties in christelijke kringen die Werfel adopteerden: Sl (1935, 5 januari). [bijlage]. *Pniël. Weekblad voor het christelijk gezin*, 43. Opgevraagd van delpher.nl.; [Advertentie voor abonnees van Pauw-Bibliotheek] (1934, 7 december). *Gereformeerd jongelingsblad. Orgaan van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag*, 46(14), p. 226. Opgevraagd van delpher.nl.; Witte, C. de (1937, 1 november). [boekbespreking]. *De Christenvrouw; orgaan van den Nederlandschen Christen Vrouwen Bond*, 17(10), p. 7. Opgevraagd van delpher.nl.

49 v. O. (1937, 7 september). [Nieuwe uitgaven]. *De Tijd*. Opgevraagd van delpher.nl.

en Annie / van Joseph en Doortje'.⁵⁰ De hereniging van mensen kort na de holocaust wordt bezegeld met een boek over een andere genocide. Internationaal was Werfels roman succesvol, ook in Amerika.⁵¹ Overigens was de Amerikaanse versie een iets ingekorte versie van het origineel. Om diplomatieke redenen werd van een Amerikaanse verfilming afgezien. Pas in 1982 kwam er een verfilming die als weinig geslaagd geldt.⁵² En speciaal voor Duitse krijgsgevangenen verscheen voor heropvoedingsdoelen in 1945 een goedkope editie van Werfels roman.⁵³

Kort na de oorlog werd op de rijk geschakeerde vooroorlogse literatuur teruggekeken en benoemden Nederlandse recensenten de parallellen tussen de volkerenmoord op de christelijke Armenen en die op de joden.⁵⁴ Maar al in de jaren dertig was de parallel evident. In 1937 wijst een recensent erop dat het te gemakkelijk is de volkerenmoord als een Turks fenomeen te beschouwen. Hij stelt:

Maar dan komt de gedachte op aan wat vlak bij ons in Europa gebeurd is en gebeurt.. aan de uitroeiing van het Jodendom over onze oostelijke grenzen... aan de slecht-verborgen, half uitgesproken, ten dele aangeduide voornemens van onze eigen 'volksgenoten'... wij moeten denken aan wat wij zelf voor heldendaden verricht hebben tegenover onze bruine broeders

---

50 Werfel, F. (1939). *Die vierzig Tage des Musa Dagh*. Erster Band. Stockholm, Amsterdam: Forum.

51 An. (1935, 5 december). [boekennieuws]. *Centraal blad voor Israëlieten in Nederland*, 35, p. 7. Opgevraagd van delpher.nl.

52 Welky, D. (2006). Global Hollywood Versus National Pride: The Battle to Film The Forty Days of Musa Dagh. *Film Quarterly*, 59(3), 35-43. doi:10.1525/fq.2006.59.3.35

53 Werfel, F. (1945). *Die vierzig Tage des Musa Dagh*. New-York: Bermann Fischer.

54 Kroes, H.W.J. (1947, 13 december). Van de brandstapels gered. Historische stof en actuele vraagstukken. Belangrijke werken uit de verbanning. *Algemeen Handelsblad*, p. 6. Opgevraagd van delpher.nl.; D. B. (1946). Jacobowsky en de Overste of Het raadsel der joden. *De joodsche wachter. Halfmaandelijksch orgaan voor Groot-Nederlands jodendom*, 37(7), p. 10-11. Opgevraagd van delpher.nl.; Froe, A. de (1947, 18 april). Ik herlas: Franz Werfel: Die vierzig Tage des Musa Dragh. *De vrije kathedee. Bulletin ter verdediging van de universiteiten*, 6(50), p. 797. Opgevraagd van delpher.nl.

in Indonesië, aan de beruchte Hongi-tochten, aan Atjeh... aan zovele momenten uit de 'koloniale oorlogen', waaraan ook wij deel en... schuld hadden en hebben... En de verbijstering wordt dieper en dieper, en de schaamte, een mens te zijn, neemt eer toe dan af...⁵⁵

Werfels roman vervult de rol van katalysator⁵⁶ en is een belangrijk referentiepunt in het denken over de Armeense genocide. Bovendien kenmerkt de aangehaalde reactie waaruit postkoloniaal bewustzijn spreekt zich door het interculturele perspectief: literatuur vraagt ons ook naar onze ervaringen.

De hedendaagse lezer kan kiezen. In 1989 verscheen *Das Märchen vom letzten Gedanken* van Edgar Hilsenrath, ook over de volkerenmoord op de Armenen. Deze roman is gruwelijker in de details, ironisch sprankelend en heeft de helft van de omvang van Werfels roman.⁵⁷ Expliciet wordt naar de holocaust verwezen.

b. EU-topie

In zijn essay *Der europäische Landbote* hekelde Robert Menasse het democratische tekort van de nationale regeringen die crises veroorzaakten doordat ze de samenhang niet zagen.⁵⁸ Korte tijd later riep hij op tot

---

55 Jong, A. M. de (1937, 13 augustus). De veertig dagen van de Musa Dagh. Armeniërs als de kinderen van de rekening. Aangrijpende trilogie. *Het volk*, p. 8. Opgevraagd van delpher.nl. Vgl. Engers, M. (1934, 1 juni). Boekbespreking. *De joodsche wachter. Halfmaandelijksch orgaan voor Groot-Nederlands jodendom*, 30(22), p. 170. Opgevraagd van delpher.nl.

56 Over de 'catalyst'- functie: Rigney, A. (2008). The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. In Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), *Cultural Memory Studies; An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 345-353). Berlin/New York: De Gruyter.

57 Hilsenrath, E. (1989). *Das Märchen vom letzten Gedanken*. München, Zürich: Piper; (1991). *Het sprookje van de laatste gedachte* (vert. Elly Schippers). Amsterdam: Amber.

58 Menasse, R. (2012). *Der europäische Landbote - Die Wut der Bürger und der Friede Europas oder Warum die geschenkte Demokratie einer erkämpften weichen muss*. Wien: Paul Zsolnay Verlag; (2013) *De Europese koerier: de woede van de burger en de vrede van Europa of waarom de geschonken democratie nu bevochten moet worden* (vert. P. Beers). Amsterdam: De Arbeiderspers.

een Europese Republiek en dat deed hij ook in een toespraak voor het Europese Parlement.⁵⁹ Het was de opmaat voor *Die Hauptstadt*, de eerste roman over de Europese Unie. De roman werd internationaal gelauwerd en veel vertaald. Menasse vertelt hoe de basisidealen van de EU worden bedreigd door nationalistisch gedrag en door machtsspel. Zo blijkt de EU niet in staat een collectief handelsverdrag met China te sluiten. De stad Brussel is niet het toneel van Europese verbroedering, maar van argwaan en stereotyperingen die Menasse smaakvol uitserveert. Ook klimaathumor voedt het ambtenarenbestaan: 'Das warme Wetter habt ihr mir zu verdanken, ich habe immer nur Deos mit Treibgas benutzt!'⁶⁰ Menasse concentreert zich vooral op ambtenaren in hoofddirecties van de Europese Commissie, op lobby-praktijken en op pogingen om een EU-identiteit te vormen. Onderdeel van het weefsel zijn politieke moorden, de confrontatie tussen de islamitische en de christelijke cultuur, de internationale varkensindustrie en het lot van een overlevende van Auschwitz.

Menasse lijkt de consequentie te trekken uit een lezing van Jacques Derrida dat er voor Europa een symbolische plek nodig is, een die noch politiek noch economisch-administratief is.⁶¹ De hoofdstad uit de romantiek lijkt niet Brussel maar Auschwitz te zijn. Een professor emeritus poneert in een denktank de controversiële visie dat enkel in Auschwitz de EU haar ware gezicht kan krijgen. Als daar een

---

59 Guérot, U. & Menasse, R. (2013, 23 maart). Manifest für die Begründung einer Europäischen Republik. *Die Presse*; Menasse, R. (2017). *Kritik der Europäischen Vernunft – Critique de la raison européenne – A Critique of European Reason. Festrede vor dem Europäischen Parlament: ‚60 Jahre Römische Verträge‘. Mit dem ‚Manifest für die Begründung einer Europäischen Republik‘ im Anhang*. Dreibarig: Deutsch/Französisch/Englisch. Siegburg: Bernstein. Vgl. Knaap, E. van der (2019). Notizen zur Europamoral bei Robert Menasse. In B. Mariacher, J. Enklaar & E. Tax (red.), *Eurovisionen: Europa zwischen Globalisierung und Polarisation. Innen- und Außenansichten von Europa in Literatur, Geschichte und Philosophie* (pp. 150-160). Würzburg: Königshausen & Neumann.

60 Menasse, R. (2017). *Die Hauptstadt*. Berlin: Suhrkamp, p. 233; (2017). De hoofdstad (vert. P. Beers). Amsterdam: De Arbeiderspers, p. 213 ('Dat warme weer hebben jullie aan mij te danken, ik heb altijd alleen maar deo's met drijfgas gebruikt!').

61 Derrida, J. (1992): Das andere Kap. In Derrida, J., *Das andere Kap. Die vertagte Demokratie. Zwei Essays zu Europa* (vert. A. G. Düttmann). Frankfurt/M.: Suhrkamp, p. 30. (Oorspr. *L'autre cap suivi de La démocratie ajournée*. Parijs: Les Éditions Minuit.)

nieuwe hoofdstad zou worden gebouwd, zou de holocaust als bron van de Europese eenwording worden erkend en tot eenheid worden opgeroepen. Het plan voor deze heterotopische plaats van herinnering is kansloos. In het departement Cultuur van de Europese Commissie ontstaat vanuit hetzelfde eenheidsideaal het plan om bij de viering van het jubileum van de Europese Commissie de laatste overlevenden van het vernietigingskamp te laten getuigen. Het plan om ‘Auschwitz als Geburtsort der Europäischen Kommission’⁶² te eren is gedoemd te mislukken. Ironisch onthult Menasse de mechanismen en nationale belangen die ertoe leiden dat een politiek onwelgevallig idee wordt vermalen. Door het gebrek aan gezamenlijkheid wordt het Europese jubileum niet gevierd.

Dat in Menasses roman de tijd nog niet rijp lijkt voor het postnationale denken, Menasse’s maakt *Die Hauptstadt* tot een roman die tot nadenken stemt.⁶³ Menasse vindt steun in de observatie van Zygmunt Bauman in zijn boek *Retrotopia*: in allerlei samenlevingen heerst de neiging om terug te keren naar het vertrouwde bestel. Dat verlangen naar de natiestaat heeft nadelen zoals uitsluitingsmechanismen jegens vluchtelingen.⁶⁴ In een openingsscène van een hoofdstuk laat Menasse een vluchtelingenstoet over de snelweg lopen en de Hongaars-Oostenrijkse grens passeren, zoals dat ook daadwerkelijk is gebeurd. Bij een ongeval, veroorzaakt door een taxichauffeur die geld probeert te verdienen door vluchtelingentransport, ontfermt een moslima zich over een van de hoofdpersonages. De wijze waarop zij hem vasthoudt roept het beeld op van een pietà. Een krantenfoto hiervan trekt de aandacht

---

62 Menasse, R. (2017). *Die Hauptstadt*. Berlin: Suhrkamp, p. 182; Menasse, R. (2017). De hoofdstad (vert. P. Beers). Amsterdam: De Arbeiderspers, p. 166 (‘Auschwitz als geboorteplaats van de Europese Commissie’).

63 Zie verder Knaap, E. van der (ter perse). Eine eurosophische Fiktion. Zu Robert Menasses ‘Die Hauptstadt’. In Knaap, E. van der (red.), *text + kritik*, 234; Knaap, E. van der (2020). Ein Narrativ für die EU. Zu Robert Menasses Roman *Die Hauptstadt*. *Journal of Austrian Studies*, 53(1), 21-43; Knaap, E. van der (2019). Auschwitz als hoofdstad. In E. van der Knaap & C. Koster (red.), *Teksten in beweging. Over vertaling, vertalers en literatuur* (pp. 124-129). Nijmegen: Vantilt.

64 Bauman, Z. (2017). *Retrotopia* (vert. F. Jakubzik). Berlin: Suhrkamp, pp. 93-107. (Oorspr. *Retrotopia*. Cambridge: Polity Press.)

en Menasse schrijft ironisch: ‘Auf Grund dieses Fotos war das christliche Abendland, das sich vor dem Ansturm der Muslime fürchtete, eine historische Sekunde lang sentimental berührt. Die Muslima, die Florian rettete, war eine Madonna.’⁶⁵

c. Nieuwe en oude Europeanen

Over Europa leren we ook door emigranten en vluchtelingen, of het nu gaat om het dubbele bewustzijn van een person of color die eraan lijdt niet de vrijheid te kennen zich niet om haar identiteit te bekommeren, zoals in de roman *1000 Serpentina Angst* van Olivia Wenzel,⁶⁶ of om het inzicht dat Yoko Tawada in 2019 op de Dag van de Duitse eenwording verwoordde. Ze las in de Faculty Club haar tekst ‘Die unsichtbare Mauer’ voor, over de tocht van Oost naar West. Daarin schrijft ze: ‘Wer heute in einer beständigen Demokratie zu leben glaubt, kann nicht davon ausgehen, dass es ewig so bleibt. [...] Eine Diktatur ist leichter zu erkennen, wenn sie hinter einer Mauer entsteht.’⁶⁷ Migratiegeschiedenissen horen bij Europa en ook bij de Duitstalige landen. Toch beheersten het afgelopen decennium woorden zoals

---

65 Menasse, R. (2017). *Die Hauptstadt*. Berlin: Suhrkamp p. 275; Menasse, R. (2017). De hoofdstad (vert. P. Beers). Amsterdam: De Arbeiderspers, p. 253 (‘Op grond van deze foto was het christelijke Avondland, dat de stormloop van moslims vreesde, een historische seconde lang sentimenteel geroerd. De muslima, die Florian redde, was een madonna’).

66 Wenzel, O. (2020). *1000 Serpentina Angst*. Frankfurt/M.: S. Fischer; (2021). *1000 kronkelwegen angst* (vert. K. Lauwerys & I. Schoepen). Amsterdam: De Bezige Bij. Over de vraag of het succes van de roman vooral om ideologische redenen en niet door de kwaliteit ervan werd bepaald ontstond een controversie. Baßler, M. (2021). DER NEUE MIDCULT: Vom Wandel populärer Leseschichten als Herausforderung der Kritik. *POP*, 10(1), 132-149. doi.org/10.14361/pop-2021-100122; Schmidt, M. (2021, 5 juli). Aber was ist mit dem Nazi? *Süddeutsche Zeitung*; Wiele, J. (2021, 9 juli). Was ist Midcult, Herr Baßler? *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

67 Tawada, Y. (2016). Die unsichtbare Mauer. *Akzentfrei*. Tübingen: Konkursbuch Verlag, pp. 66-72; (2021, 13 september). De onzichtbare muur (vert. E. van der Knaap). <https://armadawereldliteratuur.wordpress.com/2021/09/13/yoko-tawada-de-onzichtbare-muur/> (‘Wie vandaag de dag in een bestendige democratie denkt te leven kan er niet vanuit gaan dat dat eeuwig zo blijft. [...] Een dictatuur is makkelijker te herkennen als die achter een muur ontstaat.’)

grens, front, vesting, invasie en vloedgolf de politieke woordenschat.⁶⁸ Elfriede Jelineks woedende toneelstuk *Die Schutzbefohlenen* hekelde de Europese asiel- en vluchtelingenpolitiek.⁶⁹ En ten tijde van de vluchtelingen crisis verscheen de roman *Gehen, ging, gegangen* van Jenny Erpenbeck: een literair monument voor de Afrikanen die een voet aan de grond in Duitsland willen krijgen, voor hun achtergronden en het begrip dat voor hun situatie kan ontstaan.⁷⁰ De asielprocedures werpen een licht op de samenleving, zoals dat ook in *Ohrfeige* van Abbas Khider gebeurt, een verhaal over een afgewezen asielzoeker. Khiders roman beschrijft de confrontatie tussen een Iraakees en de vele hordes van de vreemdelingendienst. De opening is gewelddadig: hij knevelt een ambtenaar in haar stoel nadat hij haar een oorvijs heeft gegeven en vervolgens draait hij een joint en begint aan zijn verontrustende monoloog.⁷¹

Ook andere minderheden verrijken de Duitstalige literatuur. Daarom attendeer ik op Kito Lorenc, die in het Sorbisch en in het Duits schreef. Zijn oeuvre is sterk door de DDR getekend. In een satirisch gedicht zet hij de lezer met de titel 'Nocturne' op een verkeerd been:⁷²

Dus U-Buut sunk
zum Muurusgrund
vurunglückt ubgusuffun
mut Munn & Muus
Nun luugt us du untun
uhn Luft & Huffnung

---

68 Spieß, C. (2016). 'Zäune' oder 'bauliche Maßnahmen' für eine 'Festung Europa'. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie (OBST)*, 89, 57-84.

69 Hagemann, S. (2015). Performing Lampedusa – Über europäische Grenz- und Migrationspolitik in Elfriede Jelineks *Die Schutzbefohlenen*, Hans-Werner Kroesingers FRONTex security und BBMs Po.W.E.R. *Germanica*, 56, 125-140.

70 Erpenbeck, J. (2015). *Gehen, ging, gegangen*. München: Albrecht Knaus.

71 Khider, A. (2016). *Ohrfeige*. München: Hanser.

72 Lorenc, K. (2002). *Zungenblätter. Gedichte und Nachdichtungen*. Aschersleben: Unartig, p. 12; Lorenc, K. (2009). *Erinnerung an eine Nacht im Freien*. Klagenfurt: Wieser, p. 29. Vgl. Knaap, E. van der (2019). Neulust. Arbeit an der Sprache in den deutschsprachigen Gedichten von Kito Lorenc. *Wirrendes Wort*, 69(2), 225-234.

um Dunkuln
mung dun Fuschun
Muschuln Mulluskuln
zwuschun Ulgun & Tung
un Sund Schluck & Schlumm
Us kunn nucht muhr huch
Urmus U-Buut
mut dum Utum-Ruuktur
Uch! Kursk udur Murmunk
Du hulft kuun Zur
& nucht dur Kuusur vun Chunu
nuch dur Pubst un Rum
kunn wus duzu
nur Buch & Kunst
U wuh! ultus Ruslund

De donkere, droevige oe-klank van ‘U-Boot’ (onderzeeër) draagt het gedicht en vervangt alle klinkers, waarmee de klank van menselijke spraak onder water wordt nagebootst. De tragiek van de gebeurtenis wordt aanvankelijk tenietgedaan door het geluidseffect, maar leidt paradoxaal genoeg terug naar de ramp. In het tweede deel, als er staat ‘Hij kan niet meer naar boven / arme onderzeeër’, staat de naïeve toon haaks op het nucleaire gevaar van de atoomonderzeeër. Hulp is er niet (geen Tsaar / niet de Keizer van China / niet de Paus in Rome). Tot slot wordt medelijden met het machtige Rusland uitgesproken (O wee! oud Rusland), nadat literatuur en kunst in de voorlaatste regel worden gezien als de mogelijkheden die zin kunnen geven aan de ondergang: het enige vers dat niet opnieuw hoefde te worden verklankt.

Het gedicht ontstond onder de titel ‘u-buuts ungluck’ in ieder geval al in 1989, zo blijkt uit een typoscript met 8 gedichtregels, gedateerd op 14 april 1989.⁷³ Pas later werd het aangevuld en lijkt

---

73 Het gedicht was geconcipieerd als onderdeel van de bundel *Vorschläge zur Güte* die in 1990 onder de titel *Gegen den großen Popanz* zou verschijnen. Nalatenschap Lorenc, thans in bewerking in Akademie der Künste, Berlijn.

toe te spelen op de onderzeeër Koersk die op 12 augustus 2000 in de Barentszee zonk. Het klankspel suggereert argeloosheid, maar het venijn zit in de staart. Spuit hier een dichter in de Vrijstaat Saksen frustratie over de Russische heerschappij ten tijde van de DDR? Wellicht moeten we bedenken dat de schrijver vanuit de positie van de Sorben, die een West-Slavische minderheid vormen, extra gevoelig is voor de staatsmacht. Een Eurosufische lectuur legt de pijn van vergeten minderheden in Europa bloot.

III Homo didacticus

Als u een boek leest, waar leest u dat dan? In 1962 was het lied ‘Ohne Krimi geht die Mimi nie ins Bett’ populair.⁷⁴ Voor het slapengaan gaat de echtgenote eerst naar de boekenkast, tot ergernis van haar man: ‘Keinen Goethe, keinen Schiller, holt sie aus dem Schrank heraus / Nein, einen superharten Thriller sucht sich Mimi aus’. De stereotyperingen en een analyse van de relatie laat ik verder onbesproken, mij gaat het erom dat lichtere kost bij vrijetijdslezen past. De afgelopen decennia is het vrijetijdslezen onder jongeren echter sterk afgenomen. Ontlezing slaat diepe gaten in het onderwijs en is ook merkbaar bij studenten en aanstaande docenten. De afgelopen decennia daalden de leesprestaties van leerlingen, waardoor ook de kloof met het hoger onderwijs groeit. Het leesplezier en de leesvaardigheid, vooral op het vlak van het evalueren van en reflecteren op teksten, is in Nederland gedaald.⁷⁵ Diverse instanties hebben in een leescoalitie de krachten gebundeld voor een leesoffensief om politiek

---

74 Gezongen door Bill Ramsey en gebruikt in de gelijknamige filmkomedie uit 1962.

75 Gubbels, J. (2020). Moeite met evalueren en reflecteren: wat betekent dat? Didactiek Nederlands – Handboek. Opgevraagd van <https://didactieknederlands.nl/handboek/2020/12/moeite-met-evalueren-en-reflecteren-wat-betekent-dat>; vgl. Gubbels, J., van Langen, A.M.L., Maassen, N.A.M. & Meelissen, M.R.M. (2019). Resultaten PISA-2018 in Vogelvlucht. Universiteit Twente. Opgevraagd van <http://www.pisa2018.nl/resultaten/>.

draagvlak te creëren voor versterking van het leesonderwijs.⁷⁶ Het tij kan worden gekeerd: het blijkt dat het lezen van fictie de leesprestaties verhoogt.⁷⁷ Dat betekent dat lezen een democratiserend effect heeft, want onderwijskansen hangen met leesvaardigheid samen. Dit impliceert dat de kansenongelijkheid in het onderwijs kan worden bestreden door meer leesmomenten in het onderwijs, opdat leerlingen meer talige en inhoudelijke input krijgen en leren met lezen te leven. Aangezien leesvaardigheid en leessucces zich niet beperken tot het vak Nederlands, moeten we de didactiek van literair lezen ook in het vreemdetalenonderwijs versterken.

Een remedie om ontleding tegen te gaan is indaling van het lezen op school. Mogelijkheden biedt een benadering van extensief lezen waarbij de leerlingen individueel gedurende de lestijd enkele malen per week zelfgekozen langere teksten van niet te moeilijk niveau lezen. Tal van studies bevestigen dat dit ‘vrij lezen’ in de klas positief bijdraagt aan het leesbegrip, de schrijfstijl, het vocabulaire, de spelling en de grammaticale ontwikkeling van de lezer.⁷⁸ Dat geldt voor moedertaalonderwijs en voor vreemdetalenonderwijs. In ons EU-project LEELU hebben we een interventie vrij lezen in de vierde klas van het voortgezet onderwijs op negen scholen in Hongarije, Italië en Nederland succesvol uitgevoerd met literair proza. Door een ruim boekenaanbod met een groot aantal thema’s konden we allerlei interesses en niveaus bedienen.⁷⁹ Leerlingen waren over het algemeen enthousiast, docenten merkten dat ze hun curriculum konden aanpassen zonder dat de kwaliteit achteruitging

---

76 <https://www.tijdvooreenleesoffensief.nl/>

77 Jerrim, J. & Moss, G. (2019). The link between fiction and teenagers’ reading skills: International evidence from the OECD PISA study. *British Educational Research Journal*, 45(1), 81-200, doi.org/10.1002/berj.3498

78 Suk, N. (2016). The effects of extensive reading on reading comprehension, reading rate, and vocabulary acquisition. *Reading Research Quarterly*, 52(1), 73-89; Nakanishi, T. (2015). A Meta-Analysis of Extensive Reading Research. *TESOL QUARTERLY*, 49(1), 6-37.

79 Abitzsch, D. & Knaap, E. van der (2019). Literatur im Gemeinsamen europäischen Referenzrahmen. Zur Auswahl eines Katalogs für freies Lesen im Bereich des Deutschen als Fremdsprache. *Deutsch als Fremdsprache*, 56(3), 131-141.

en de leerlingen scoorden hoger op woordherkenning.⁸⁰ Voor het eerst werd in het schoolvak Duits een dergelijk project opgezet.

Communicatief vreemdetalenonderwijs en literair lezen zijn compatibel. Kansen voor een zinvolle en effectieve interactie zijn jarenlang onbenut gebleven, hoofd en hart zijn gescheiden geraakt. Mijn pleidooi voor meer aandacht voor literair lezen, voor integratie van literatuur in vaardighedenonderwijs en voor afstemming tussen de talen, is met talrijke oefensuggesties uitgemond in mijn boek *Literatuur en film in het vreemdetalenonderwijs*.⁸¹ Dat levert allerlei invalshoeken voor effectstudies op. Literatuur en film brengen inhoud in het talenonderwijs, bieden mogelijkheden voor burgerschapsonderwijs en kunnen centraal staan of enkel middel voor andere doelen zijn. Als de thema's interessant, de personages boeiend en de stijl prikkelend zijn, dan raakt een leerling gemotiveerd om zich met de tekst bezig te houden. Voor de persoonlijke ontwikkeling, de culturele en esthetische ontwikkeling en voor de ontwikkeling van een visie op allerlei maatschappelijke fenomenen bieden literaire teksten de basis.

Als de leesvaardigheid in het Nederlands achteruit gaat, dan lijdt de leesvaardigheid in de vreemde talen er ook onder, volgens het inzicht dat sterke lezers in de eerste taal ook sterke lezers in de tweede taal zijn. Hoe staat het ervoor? Het literair leesniveau van leerlingen aan Nederlandse scholen loopt aanzienlijk uiteen.⁸² De resultaten uit 5 vwo van zelf gerapporteerde niveaus op zes scholen (N=136) stroken met de uitvoering van opdrachten die ik leerlingen heb laten maken. Er is een statistisch significant verschil tussen het literair competentieniveau van meisjes ($M = 3,41$; $SD = 1,131$) en jongens ($M = 2,51$; $SD =$

---

80 Abitzsch, D. & Knaap, E. van der (in voorbereiding). Erkenntnisse von DaF-Lehrpersonen zur Didaktik des freien Lesens; Abitzsch, D., Knaap, E. van der & Schramm, K. (in voorbereiding). Extensives Lesen im DaF-Unterricht der Sekundarstufe.

81 Knaap, E. van der (2019). *Literatuur en film in het vreemdetalenonderwijs*. Bussum: Coutinho.

82 Knaap, E. van der (ingediend). Enhancing Literary Development in Foreign Language Education. The Relationship of Literary Competence in L1 and L2. Dit artikel vloeit voort uit NWO Alfa Meerwaarde-project AMW-14-16.

1,368): $F(1, 128) = 16.55, p < 0.001$. Bij elkaar genomen lijkt het gemiddelde acceptabel ($M = 2,93$; $SD 1,336$), maar gezien de grote onderlinge verschillen en gelet op de examendoelen is er werk te doen om de kloof te dichten. Vooral de jongens lezen te weinig. De helft van de bevroegde leerlingen vindt de Nederlandse boeken die ze lezen interessant en ruim een kwart van de leerlingen vindt de Duitse boeken die ze op school lezen interessant. Deze bevinding stelt teleur en zegt iets over zowel de talige vereisten om interessante literatuur te kunnen lezen als over de leesdidactiek. Het goede nieuws is dat driekwart van de leerlingen bereid is Duitse boeken te lezen als ze interessant zijn.

Wezenlijk voor leessucces is een goede titelkeuze. Evenals een zorgvuldige inschatting van het literaire leesniveau is de didactische inbedding met opdrachten cruciaal om de literaire ontwikkeling te kunnen stimuleren, zodat leerlingen hun potentieel benutten. Sinds 2012 heeft de veel geraadpleegde site www.lezenvoordelijst.nl een literatuurdidactische catalogus Duits die ik samenstel.⁸³ Het begon met een veldraadpleging voor een balans tussen vertrouwde en nieuwe titels. Op uitnodiging leverden tot dusver ruim veertig docenten en docentinnen-opleiding, voornamelijk mijn eigen studenten, de didactisering aan. Het gehanteerde niveaumodel van Theo Witte is in het landelijk gebruikte Referentiekader Taal opgenomen en biedt handvatten om rekening te houden met verschillen tussen leerlingen.⁸⁴ Momenteel 87 prozaititels, verdeeld over zes niveaus van literaire competentie en ook voorzien van het ERK-niveau, zijn in het Duits geanalyseerd en gedidactiseerd. Opdrachten op verschillende niveaus helpen leerlingen en docenten op weg. Sinds 1998 moeten leerlingen in havo en vwo voor de vreemde talen ‘minstens drie literaire werken’ zelfstandig lezen. In de praktijk loopt sterk uiteen wat, hoeveel en hoe er gelezen wordt en wat onder literaire werken wordt verstaan. Met de catalogus probeer ik het tij enigszins te keren, maar vanzelfsprekend is het geen *index*

---

83 Knaap, E. van der (2014). Möglichkeiten eines literaturdidaktischen Kompetenzmodells für den fremdsprachlichen Unterricht. *Deutsch als Fremdsprache*, 51(4), 215-225.

84 Witte, T. (2008). *Het oog van de meester: een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van havo- en vwo-leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs*. Delft: Eburon.

librorum praescriptum. Het gaat erom docenten te inspireren en faciliteren.

Ook in de onderbouw kan literatuur zinvol worden ingezet. Een doorgaande leeslijn hoort bij een zorgvuldige opbouw van literaire competentie en kan ook aan een kwalitatief betere studenteninstroom bijdragen. In haar dissertatie over bevordering van leesvaardigheid in de vreemde taal met literaire teksten kon Elisabeth Lehrner-te Lindert bij derdeklassers aantonen dat het tekstbegrip van alle leerlingen meer vooruitgaat, zowel in havo als in vwo, als het reguliere lesprogramma in het schoolvak Duits voor een derde door een intensief literatuurprogramma vervangen wordt.⁸⁵ Zowel laag- als hoogpresteerders hebben baat bij meer lessen met een brede literaire input. Onderdeel daarvan zijn ook liedjes en hoorspelen.

Ondanks beperkte beschikbare tijd en een overweldigend literair aanbod moeten didactische keuzes worden gemaakt. Een passend boek voor iedere lezer te vinden vergt expertise van docenten die we moeten ondersteunen. Hoeveel woordenschat nodig is voor een geslaagde leeservaring is vaker onderzocht, terwijl de woordenschatfrequentie van literaire teksten relatief weinig aandacht krijgt⁸⁶ en hierover tot mijn verbazing niets over Duitse literaire teksten was geschreven. Om de woordenschat uit te breiden kun je beter literair proza dan andere teksten lezen. In onderzoek naar de dekkingsgraad van literaire teksten kon ik aantonen dat de lexicale drempels van moderne klassiekers als *Im Westen nichts Neues* en *Die Verwandlung* laag liggen en dat diverse Duitstalige literaire teksten, zeker voor lezers die het Nederlands beheersen en een taalverwantschapsvoorsprong hebben, geschikt zijn om in hoge mate zelfstandig, maar uiteraard

---

85 Lehrner-te Lindert, E. (2020). *Fremdsprachliches Lesen mit literarischen Texten. Zur Entwicklung von Leseverstehen und literarischer Kompetenz im DaF-Unterricht der niederländischen Sekundarstufe I*. Berlin: Erich Schmidt Verlag (Studien Deutsch als Fremd- und Zweitsprache, 9).

86 Nation, P. & Wang-Ming-tzu (1999). Graded Readers and Vocabulary. *Reading in a Foreign Language*, 12(2), 355-380. Nation, I.S.P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: CUP. Nation, I.S.P. (2006): How Large a Vocabulary Is Needed For Reading and Listening? *The Canadian Modern Language Review/La Revue canadienne des langues vivantes*, 63(1), 59-82.

ook met de juiste didactische ondersteuning, te worden gelezen.⁸⁷

In de catalogus voor vrij lezen namen we ook enkele graphic novels op, een hybride genre waarvan bekend is dat het niet bij uitstek de leesvaardigheid bevordert.⁸⁸ Het belangrijkste argument voor deze keuze was leesmotivatie en laagdrempeligheid: juist een grote verscheidenheid van aanbod draagt bij aan een bewuste tekstkeuze. Het genre wordt schoorvoetend geaccepteerd. Ons project was al afgerond toen in een televisie-uitzending van het Literarisch Quartett op 18 oktober 2019 voor het eerst in het al decennia oude televisieprogramma een graphic novel werd voorgesteld. Sibylle Berg attendeerde op de vertaling van een al gelauwerde Amerikaanse graphic novel. Door graphic novels kunnen leerlingen de esthetiek van beeld/tekst-relaties ontdekken en thema's laagdrempeliger benaderen. Veel graphic novels stimuleren door de aard van de thematiek interculturele reflectie, of het nou gaat over een hardloopster in Somalië die door een regime gehinderd wordt aan deelname aan de Olympische Spelen (*Der Traum von Olympia. Die Geschichte von Samia Yusuf Omar*), over de geschiedenis van burgers die de DDR verlieten (*drüben!*), over alternatieve leefwijzen en de klimaatcrisis (*Unfollow*) of over dakloosheid (*Penner*).⁸⁹

Vreemdetalendocenten hechten aan interculturele literaire competentie en die competentie kan aantoonbaar worden bevorderd, zo

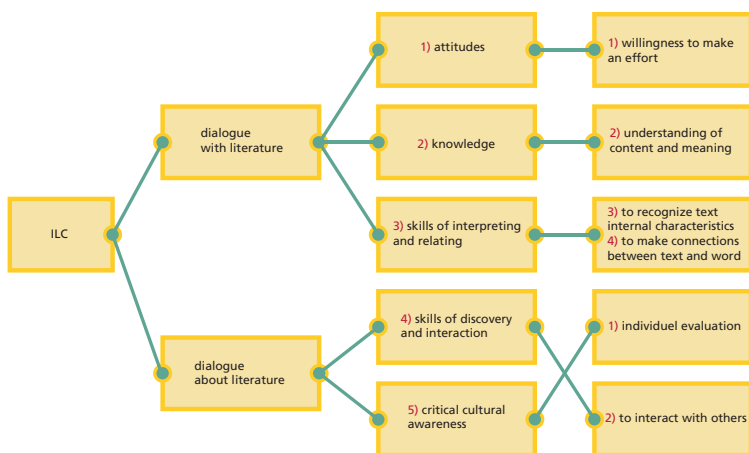
---

87 Knaap, E. van der (2018). Zur Bedeutung der Lexik für das literarische Lesen. Didaktische Erkenntnisse einer Textdeckungsuntersuchung. *Informationen Deutsch als Fremdsprache (Info DaF)*, 49(4), 444-463. doi.org/10.1515/infodaf-2018-0069. Overigens heeft ander onderzoek laten zien dat de Harry Potter-reeks in lexicale complexiteit toeneemt en het lezen ervan een goed argument is voor woordenschatgroei; in hoeverre dat voor de vertalingen ervan geldt is niet onderzocht. McQuillan, J. (2020). Harry Potter and the Prisoners of Vocabulary Instruction: Acquiring Academic Language at Hogwarts. *Reading in a Foreign Language*, 32(2), 122-142.

88 Jerrim, J., Alejandro Lopez-Agudo, L. & Marcenaro-Gutierrez, O.D. (2020). Does it matter what children read? New evidence using longitudinal census data from Spain. *Oxford Review of Education*, 46(5), 515-533. DOI: 10.1080/03054985.2020.1723516

89 Kleist, R. (2017). *Der Traum von Olympia*. Hamburg: Carlsen; Schwartz, S. (2009): *drüben!* Berlin: avant-verlag; Jülicher, L. (2020). *Unfollow*. Berlin: Reprodukt; Burgholz, C. (2014). *Penner*. Berlin: Jaja.

blijkt uit promotie-onderzoek van Esther Schat.⁹⁰ In haar project lezen vijfdeklassers Spaanstalig proza rondom het thema emigratie en maken opdrachten die zich op interculturaliteit richten. De controleklassen die standaardopdrachten kregen gingen er in ieder geval in taalvaardigheid op vooruit.⁹¹ De inzichten zijn voor het hele vreemdetalenonderwijs relevant. Bij het integreren van interculturele literaire competentie helpt een model om de opdrachten te ontwerpen (figuur 1); hieraan zijn leerdoelen gekoppeld die specificeren hoe literair lezen de interculturele competentie kan bevorderen.

Figuur 1 Model voor interculturele literaire competentie⁹²

90 Schat, E., Graaff, R. de & Knaap, E. van der (2018). Intercultureel en taalgericht literatuuronderwijs bij de moderne vreemde talen. Een enquête onder docenten Duits, Frans en Spaans in Nederland. *Levende Talen Tijdschrift*, 19(3), 13–25.

91 Schat, E., Knaap, E. van der & Graaff, R. de (2020). Literatuuronderwijs ter bevordering van interculturele competentie; een pilotonderzoek. *Levende Talen Tijdschrift*, 21(2), 13–25; Schat, E., Knaap, E. van der & Graaff, R. de (ter perse). Key principles for an integrated intercultural literary pedagogy: An educational design research project. *Language Teaching Research*. In voorbereiding zijn effectstudies. DOI: 10.1177/13621688211045012

92 Schat, E., Knaap, E. van der & Graaff, R. de (2021). The development and validation of an intercultural competence evaluation instrument for upper secondary foreign language teaching. *Intercultural Communication*, 4(2), 137–154. <https://doi.org/10.29140/icc.v4n2.432>

Het model toont hoe een dialogische benadering leidt tot het verkennen van de (relatie tot de) eigen cultuur. Communiceren *met* literatuur behelst dat de leerling bereid is om de tekst uit de andere cultuur met een open houding te benaderen, vervolgens de tekst gebruikt om kennis over de andere cultuur te vergaren en zich inspant om de tekst te interpreteren (tekstintern) en te relateren aan documenten of gebeurtenissen uit de eigen cultuur (tekstextern). Communiceren *over* literatuur houdt in dat de leerling de zienswijze op de tekst kan uitleggen, erover met anderen in dialoog kan gaan en in staat is om de tekst kritisch te beoordelen op basis van perspectieven, praktijken en bronnen in de eigen cultuur en in andere culturen. De activiteiten kunnen meermaals worden doorlopen en zijn kenmerkend voor het geïntegreerd leren van taal en cultuur.⁹³

Literatuur en film in allerlei genres en gradaties bieden mogelijkheden voor zinvolle inhoudelijke input om zowel in de onder- als bovenbouw van het voortgezet onderwijs aan interculturele doelen tegemoet te komen. Vanuit mijn leeropdracht ga ik verder met literaire vormen aan de slag, ook met anderen, bijvoorbeeld in de expertisegroep Literatuur en Educatie. Daarnaast werken Stefan Sudhoff en ik aan het Utrechts Parallel Corpus: een corpus van literaire vertalingen bedoeld voor taal-, vertaal- en literatuurwetenschappelijke maar ook voor literatuurdidactische vraagstukken in onderwijs en onderzoek. Tevens ondersteunen Doris Abitzsch en ik docenten Duits met lesmateriaal, bijeenkomsten en nascholingsactiviteiten. We werken aan een website.

IV Tot besluit

In het voorgaande heb ik betoogd dat Duitstalige literatuur om interculturele perspectieven vraagt en de kans biedt over Europa na te denken. Voorts heb ik benadrukt dat er literatuurdidactische kansen

---

93 Vgl. Knaap, E. van der (2020). Interculturele benaderingen met literatuur en film. Inhoudsgerichte talenlessen. In Dönszelmann, D., Beuningen, C. van, Kaal, A. & Graaff, R. de (red.), *Handboek vreemdetalendidactiek. Vertrekpunten – vaardigheden – vakinhoud* (pp. 415-429). Bussum: Coutinho 2020.

liggen om het vreemdetalenonderwijs te versterken. Ik opende met Beethoven en Hölderlin, omdat ik in hun jubileumjaar benoemd werd. Nog enkele gedachten wil ik in dit lustrumjaar van de universiteit aanstippen.

Duits is de grootste eerste taal in de Europese Unie, het Duitse taalgebied is de belangrijkste afzetmarkt voor boeken uit het Nederlands,⁹⁴ Duitsland is de belangrijkste handelspartner van Nederland en het aantal leerlingen dat Duits leert in het voortgezet onderwijs is sinds 2015 flink gestegen.⁹⁵ Toch neemt het aantal studenten Duitse taal en cultuur niet toe, kampen we met een lerarentekort Duits en een tekort in andere beroepsgroepen. Dit lijkt mij een maatschappelijk probleem waarvoor een positieve en actieve grondhouding bij eenieder nodig is, in de opvoeding, het onderwijs en in het beleid.

Laat bovendien tijdens een universitaire studie in meer talen dan Engels en Nederlands lezen. Als studenten meer literaire en secundaire bronnen in het Duits lezen, zal de wetenschappelijke vorming breder worden en de interculturele uitwisseling worden versterkt. Tal van vakgebieden zullen een meer Europees profiel krijgen.

Een derde aanbeveling betreft het opleiden van leraren en de brede vorming van studenten. Alle wetenschappers in de zogenaamde schoolvakken, evenals collega's in andere disciplinaire richtingen, vormen studenten op hun pad naar leraarschap. Sommige studenten kiezen meteen de educatieve route, terwijl anderen pas later die weg inslaan, maar steeds staan wij allen aan de basis van de vorming van academisch gevormde docenten. Noodzakelijk is versterking van literair lezen, uitbreiding van het repertoire, ongeacht het studieprofiel. Initiatieven voor het universiteitsbreed lezen van literatuur uit verschillende taalgebieden moeten worden omarmd.⁹⁶ Belesen studenten kunnen als

---

94 In de periode 1998-2018 was bijna een kwart van de vertalingen in het Duits. McMartin, J. & Doorslaer, L. van (2021, 24 januari). Boeken tellen. Bibliometrie in de vertaalwetenschap. <https://www.tijdschrift-filter.nl/webfilter/dossier/literair-vertalen-en-technologie/januari-2021/boeken-tellen-bibliometrie-in-de-vertaalwetenschap/>

95 Opgevraagd van https://www.goethe.de/resources/files/pdf204/bro_deutsch-als-fremdsprache-weltweit.-datenerhebung-2020.pdf.

96 Vgl. One book one campus aan de Universiteit Utrecht.

docent gevarieerd leesonderwijs aanbieden. Ook in het hoger onderwijs moet het lezen van boeken vanzelfsprekender worden, om een vicieuze cirkel te helpen doorbreken.⁹⁷

Tot slot wil ik een gedachte over de betekenis van cultuur in onze samenleving met u delen. In zijn roman *Die Hauptstadt* onthult Robert Menasse hoe slecht de status is van het departement Cultuur:

Die Kultur war ein bedeutungsloses Ressort, ohne Budget, ohne Gewicht in der Kommission, ohne Einfluss und Macht. Kollegen nannten die Kultur ein Alibi-Ressort – wenn es das wenigstens wäre! Ein Alibi ist wichtig, jede Tat braucht ein Alibi! Aber die Kultur war nicht einmal Augenwischerei, weil es kein Auge gab, das hinschaute, was die Kultur machte. Wenn der Kommissar für Handel oder Energie, ja sogar wenn die Kommissarin für Fischfang während einer Sitzung der Kommission auf die Toilette musste, wurde die Diskussion unterbrochen und gewartet, bis er oder sie zurückkam. Aber wenn die Kultur-Kommissarin rausmusste, wurde unbeeindruckt weiterverhandelt, ja es fiel gar nicht auf, ob sie am Verhandlungstisch oder auf der Toilette saß.⁹⁸

Als we cultuur en studierichtingen die daarmee samenhangen zo behandelen als volgens deze schets het departement Cultuur behandeld wordt, dan zijn Schillers en Beethovens idealen ver te zoeken.

---

97 Vgl. Knaap, E. van der (2021, 27 september). Goed onderwijs begint met het lezen van fictie. In NRC, <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/09/27/goed-onderwijs-begint-met-het-lezen-van-fictie-a4059796>.

98 Menasse, R. (2017). *Die Hauptstadt*. Berlin: Suhrkamp p. 33; Menasse, R. (2017). De hoofdstad (vert. P. Beers). Amsterdam: De Arbeiderspers, p. 32 ('Cultuur was een onbetekenend departement, zonder budget, zonder gewicht in de Commissie, zonder invloed en macht. Collega's noemden Cultuur een alibi-departement – was het dat maar! Een alibi is van belang, geen daad kan zonder alibi! Maar Cultuur was niet eens een ooglapje, omdat er geen oog was dat toekeek wat Cultuur deed. Als de commissaris voor Handel of voor Energie, ja zelfs als de commissaris voor Visvangst tijdens een zitting van de Commissie naar het toilet moest, werd de discussie onderbroken en gewacht tot hij of zij terugkwam. Maar als de commissaris voor Cultuur even weg moest, werd zonder pardon verder vergaderd, het viel niet eens op of ze aan de vergadertafel of op het toilet zat').

V Dankwoord

Het scheikundig element germanium is een halfgeleider. Vergelijkbaar is de germanistiek in Nederland schaars en toch wezenlijk als schakel. Het vakgebied omvat veel, terwijl we met weinigen zijn. De Universiteit Utrecht wierf jarenlang met de leus ‘Bright minds, better future’ die ik op open dagen vertaalde met ‘Schlaue Köpfe, bessere Zukunft’. Inmiddels luidt het motto ‘Sharing science, shaping tomorrow’ omdat het delen van perspectieven aan oplossingen bij zou dragen.

Voor hun grote vertrouwen in mij ben ik het College van Bestuur, het bestuur van de Faculteit Geesteswetenschappen en het bestuur van het departement Talen, Literatuur en Communicatie erkentelijk. In het bijzonder bedank ik Keimpe Algra, Ted Sanders, Peter Schrijver, Ann Rigney en Martin Everaert. Zij allen geven er blijk van dat de Duitstalige cultuur te belangrijk is om aan de historici over te laten. Bovendien onderstrepen zij dat literatuurdidactiek een sleutel tot beter onderwijs is.

Mijn collega’s in de afdeling dank ik voor hun passie voor het vak: door jullie blijft het germanistische hart in Nederland zichtbaar. De Utrechtse germanistiek kent illustere docenten die mij mede hebben gevormd. Ik prijs onze studenten die met hart en verstand kiezen voor een rijk geschakeerd vakgebied. Dat vakgebied met elkaar te kunnen delen is een groot goed. En in die zin dank ik alle collega’s in het land die zich voor onze discipline inzetten. Met een variatie op de slagzin van de Nederlandse overheid ten tijde van corona zeg ik ‘Alleen samen krijgen we de germanistiek vooruit’. Oftewel: ‘[W]ir [sind] so stark, wie wir einig, und so schwach, wie wir gespalten sind.’⁹⁹ Nee, dat is geen Goethe-citaat, ik citeer Albus Dumbledore in *Harry Potter und der Feuerkelch*.

De collega’s binnen de Graduate School of Teaching ben

---

⁹⁹ Rowling, J.K. (2000). *Harry Potter und der Feuerkelch* (vert. K. Fritz). Hamburg: Carlsen, p. 755; (2000) *Harry Potter en de vuurbeker* (vert. W. Buddingh). Amsterdam: De Harmonie, p. 539 (‘onze kracht [is] even groot als onze eensgezindheid, onze zwakte even groot als onze verdeeldheid.’) (Oorspr. *Harry Potter and the Goblet of Fire*. Londen: Bloomsbury.)

ik erkentelijk voor de gedreven toewijding voor het leraarschap. Aangename samenwerking binnen en buiten deze universiteit, lokaal en landelijk, met tal van partners, hoop ik te kunnen voortzetten en uitbouwen. Internationaal licht ik de vruchtbare samenwerking met de collega's van het Germanistische Instituut aan de Ruhr-Universität Bochum, van het Herder-Instituut aan de Universität Leipzig en de leerstoel Deutsch als Fremdsprache aan de Universität Wien eruit. Dat uit wetenschap vriendschap kan ontstaan is gebleken.

Het hoogleraarschap belichaamt academische belangen en kent een *leer*opdracht; het vaderschap is mijn belangrijkste missie en kent een *leef*opdracht die zich op mijn zonen Bram, Simon, Daniël en Thomas richt. Jullie las ik voor, jullie lazen elkaar voor en wij delen levenslessen. Dat is voor mij een belangrijke voedingsbodem. Dat ik dat alles met jou, Marije, kan delen verhoogt mijn levensgeluk.

De kinderjaren van mijn ouders waren ten dele ook oorlogsjaren. Mijn kinderjaren stonden in het teken van de Koude Oorlog. Wij woonden enkele jaren in Duitsland en ik speelde er in een Nederlands kindereftal dat de verloren finale van 1974 probeerde weg te spelen. Met mijn broer deel ik warme herinneringen aan die tijd en aan mijn ouders, die helaas al lang geleden zijn overleden. Hen ben ik bijzonder erkentelijk voor de stimulans om te zijn wie ik ben. Deze rede draag ik op te hunner gedachtenis.

U allen wil ik danken voor het grote respect dat u mijn vakgebied en mij laat blijken.

Ik heb gezegd.

Curriculum Vitae

Ewout van der Knaap (1965) studeerde Duits en Nederlands aan de Stichting Opleiding Leraren (S.O.L.), Hogeschool Midden Nederland te Utrecht (1983-88). In die periode studeerde hij eveneens aan de Pädagogische Hochschule en de

Christian-Albrechts-Universität te Kiel en aan de Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg im Breisgau. Het doctoraal Duitse taal- en letterkunde voltooide hij in 1991 cum laude aan de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij zich ook op Moderne Westerse Letterkunde richtte. Zijn militaire dienstplicht verrichtte hij in 1992/93 als ondervrager Russisch aan de School Militaire Inlichtingendienst; hij behaalde het staatsexamen spreekvaardigheid Russisch. Vervolgens was hij werkzaam als freelance vertaler en (vervangend) docent Duits aan hogescholen en middelbare scholen. Op 2 februari 1996 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Das Gespräch der Dichter. Ernst Meisters Hölderlin- und Celan-Lektüre*. Vanaf 1995 was hij in deeltijdfuncties werkzaam als docent en vervolgens docent-onderzoeker Duitse letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Tot 2006 had hij ook onderwijstaken voor University College, Communicatie- en Informatiewetenschappen en Literatuurwetenschap. In 2005 was hij onderzoeksfellow van de Alexander von Humboldt-Stiftung aan de R.W.T.H. Aachen. Hij werd seniordocent-onderzoeker Duitse letterkunde in 2008 en was meerdere jaren programmacoördinator van de Master Talenonderwijs en communicatie en tevens bachelorcoördinator Duitse taal en cultuur.

Van der Knaap legt zich onder meer toe op herinneringscultuur, poëzie en literatuurdidactiek. Hij publiceerde over de herinneringscultuur van de holocaust: *De verbeelding van nacht en nevel. Nuit et Brouillard in Nederland en Duitsland* (2001), *Uncovering the Holocaust. The International Reception*

of *Night and Fog* (2006), *Nacht und Nebel. Gedächtnis und internationale Wirkungsgeschichte des Holocaust* (2008), 映画『夜と霧』とホロコースト - 世界各国の受容物語 (2018, Japanse vertaling van *Uncovering the Holocaust*). Hij schreef *De poëzie van de dolfin* (1999) en bezorgde in het editieproject *Gedichte - Textkritische und kommentierte Ausgabe* (2011) van Ernst Meister de bundel *Zeichen um Zeichen*. Op het gebied van literatuurdidactiek is hij sinds 2010 samensteller van de catalogus Duits op www.lezenvoordelijst.nl, is hij mede-verantwoordelijk voor het project Erasmus+ Lehrkompetenzentwicklung für Extensiven Leseunterricht (LEELU, Developing Teaching Competencies for Extensive Reading Programs, www.leelu.eu, 2016-2019) en schreef hij *Literatuur en film in het vreemdetalenonderwijs* (2019). Hij is hoofdauteur en-redacteur van *Perspektiven* (1999), een integrale lesmethode Duits voor de tweede fase vwo en co-auteur en hoofdredacteur van *Perspektiven* (1999) voor havo. Met anderen is hij redacteur van *Meridianen* (1995, 1997 - bundels van het Paul Celan Genootschap), *Die (k)alte Sachlichkeit. Herkunft und Wirkungen eines Konzepts* (2004; Festschrift voor Helmut Lethen), Rebekka Bremmer: *Kafka's Harem. Een eenakter. A Play. Kafkas Harem. Ein Theaterstück* (2007), *Teksten in beweging. Over vertaling, vertalers en literatuur* (2019; Festschrift voor Ton Naaijken). In april 2022 verschijnt onder zijn redactie een bundel over *Robert Menasse* in de reeks edition text + kritik. Ewout van der Knaap was bestuurslid van het Paul Celan Genootschap, van de Nederlandse Franz Kafka Kring en voorzitter van de Vereniging van Germanisten aan Nederlandse Universiteiten. Hij was jurylid en laudator van de Ernst-Meister-Preis für Lyrik 2002 en jurylid van het Charlotte Köhler Stipendium 2016. Sinds 2015 is hij voorzitter van de Stichting Cultuur & Kommunikation die lezingen van Duitstalige schrijvers organiseert (<https://lesereise.eu>). In 2017 werd hij erelid van de sectie Duits van de Vereniging Levende Talen en in 2019 ontving hij het Österreichisches Ehrenkreuz für Wissenschaft und Kunst. Sinds 2020 is hij ambassadeur van de Duitse taal voor de Actiegroep Duits. Met ingang van 1 september 2020 is hij benoemd tot hoogleraar Duitstalige Literatuur en Cultuur aan de Universiteit Utrecht.

Colofon

Copyright: Ewout van der Knaap, 2021

Vormgeving: Communicatie & Marketing, faculteit
Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Afbeelding titelpagina: © iStockphoto.com/Nastco

Portretfoto: Ed van Rijswijk